

7 Protestantisme en progressiviteit

J.W. van Deth en J.J.A. Thomassen

'De betekenis van de godsdienst voor maatschappelijke ontwikkelingen is een onderwerp, dat mensen van allerlei hoedanigheden geboeid heeft en zal blijven boeien: de belijders van een gegeven godsdienst; de leden van een maatschappij, waarin die godsdienst zijn rol speelt; de beoefenaars van wetenschappen, die zulke maatschappijen trachten te bestuderen. [ ]

Dr. A. Hoogerwerf, de auteur van dit boek, is christen, Nederlander en politicoloog. Drie hoedanigheden, die verklaren waarom ook hem het brede, algemene probleem dat ik boven omschreef fascineert en waarom hij zich zette aan een onderzoek naar de samenhang tussen protestantisme en progressiviteit in Nederland. [ ]

(G. Kuypers, Voorwoord bij A. Hoogerwerf, *Protestantisme en Progressiviteit*, z.j.)'

7.1 Inleiding

Hoogerwerfs proefschriftonderzoek naar de opvattingen van de inwoners van Delft in 1962, is één van de eerste voorbeelden van gedegen empirisch onderzoek naar politieke opvattingen in Nederland. Het is geen toeval dat Kuypers de auteur introduceert, niet alleen als 'Nederlander en politicoloog', maar ook als 'christen'. Aan het onderzoek wordt dan ook niet alleen een wetenschappelijke betekenis toegekend: de resultaten van Hoogerwerfs inspanningen zouden een rol kunnen spelen in de discussie over het protestants-christelijke gedachtengoed. Dat zal tegenwoordig in het voorwoord bij een proefschrift misschien niet zo gemakkelijk meer gezegd worden, maar er is niets ouderwets aan. Er spreekt een duidelijke maatschappelijke betrokkenheid uit en aandacht voor de centrale vragen van politiek, maatschappij, geloof en politicologie.

Met zijn keuze voor een onderzoek naar de relaties tussen godsdienst en politiek, tussen religie en ideologie en tussen kerk en staat kiest Hoogerwerf voor de studie van één van de oudste objecten in het denken over individu en samenleving. Normatieve theorieën over politiek zijn traditioneel gebaseerd op religieuze overwegingen en de strijd om de scheiding tussen kerk en staat domineerde de politieke ontwikkelingen in vele landen. In meer positieve benaderingen ligt het accent op het proces van secularisatie zoals dat vooral in de Westerse wereld in de laatste eeuwen kan worden waargenomen. Als verklaringen voor dat proces wordt veelal gewezen op de consequenties van economische en technologische groei, de verspreiding van rationalistische verklaringen, het proces van structurele differentiatie van sociale verbanden en de detraditionalisering van de persoonlijke leefwereld.¹ De studie van dit onderwerp betreft dus de kern van maatschappelijke ontwikkelingen en de positie van het individu in een veranderende wereld. Hoogerwerfs onderzoek past dus in een lange traditie van zeer relevant sociaalwetenschappelijk onderzoek.

Hoogerwerf registreert naast de kerkelijke gezindte van de ondervraagden ook hun politieke opvattingen. Een deel van die laatste opvattingen vat hij vervolgens samen met behulp van de begrippen progressief, conservatief en reactionair. Zijn conclusie is dan dat:

'de ondervraagde leden van protestantse kerken (hervormden, gereformeerden en remonstranten) ten aanzien van de sociale politiek minder vaak progressief [zijn] dan buitenkerkelijken en rooms-katholieken.[ ] Dit feit kan gedeeltelijk, maar niet geheel uit de relatief hoge inkomensposities der protestanten worden verklaard'. (z.j., p. 258)

Deze constatering is vooral van belang omdat het hier een waarneming betreft uit een periode waarin ontkerkelijking, deconfessionalisering en ontzuiling in Nederland nog niet hebben doorgezet. In de drie decennia die zijn verstreken sinds Hoogerwerf zijn conclusie formuleerde over de relatie tussen progressiviteit en protestantisme in Nederland, is de samenleving drastisch veranderd. De relevantie van religieuze opvattingen voor de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen lijkt om twee redenen sterk afgenomen. In de eerste plaats is de samenstelling van de bevolking naar kerkelijke gezindte duidelijk veranderd. Terwijl in 1960 nog slechts 18% van de bevolking zichzelf beschouwde als onkerkelijk, is dit percentage in 1991 opgelopen tot 37%. Deze verschuiving lijkt vooral samen te hangen met een daling van het aantal Nederlands Hervormden van 28 naar 17% in dezelfde periode.² Als er sprake is van een relatie tussen kerkelijke gezindte en politieke opvattingen, dan vermindert de relevantie daarvan met de sterke groei van de onkerkelijken in Nederland. Ten tweede lijkt kerkelijke gezindte steeds minder van invloed te zijn op het maatschappelijke en politieke handelen. In zijn studie van de electorale veranderingen in Nederland toont Andeweg (1982, 71-3) aan dat het proces van deconfessionalisering een belangrijker element is bij het verklaren van het verlies van KVP, ARP en CHU, dan de daling van het aantal mensen met een kerkelijke binding. Steeds minder mensen blijken van mening te zijn dat religieuze uitgangspunten een rol dienen te spelen in het maatschappelijk leven. Tussen 1971 en 1986 steeg het aantal mensen dat het 'helemaal niet eens' is met de opvatting dat 'geloof een goede wegwijzer is voor de politiek' van 15 naar 25%.³ In verband met Hoogerwerfs bevindingen is het bovendien opmerkelijk dat protestantisme op het eerste gezicht eerder tot progressief dan tot conservatief gedrag leidt. Werd het kabinet-Den Uyl, met als primaire doelstelling 'het terugdringen van bestaande ongelijkheid in inkomen, bezit, macht en kennis', niet in het zadel geholpen doordat Burger er in slaagde twee ministers van AR-huize uit het confessionele kamp los te weken? En werd in de jaren tachtig de publieke discussie over het veiligheidsbeleid niet sterk beïnvloed door het optreden van het (overwegend protestantse) Inter-Kerkelijk Vredesberaad dat een progressieve koers bepleitte?

In deze bijdrage willen wij bezien in hoeverre de relatie tussen protestantisme en progressiviteit sinds het onderzoek van Hoogerwerf is veranderd. Daartoe presenteren we allereerst enkele mogelijke interpretaties van de relatie tussen progressiviteit en protestantisme. Vervolgens komen de empirische resultaten over de ontwikkelingen in progressiviteit aan de orde om te bezien of Hooger-

werfs conclusies ook na 1962 geldig zijn. Daarbij worden drie dimensies van het begrip progressiviteit onderscheiden in termen van (1) gelijkheid en solidariteit, (2) vrijheid en tolerantie, en (3) verzet en participatie.

7.2 Protestantisme en progressiviteit

Politieke opvattingen over veranderingen in de samenleving worden vanouds onderscheiden in drie hoofdstromen. In de conservatieve benadering staat de stelling centraal dat er weinig of geen veranderingen in de bestaande verdeling van macht en middelen gewenst zijn. Een reactionair uitgangspunt wordt gekenmerkt door het streven naar vergroting van de maatschappelijke verschillen. Deze beide benaderingen lijken in de recente geschiedenis van het Nederlandse politieke bestel een minder prominente plaats te hebben dan de derde benadering. Hoogerwerf omschrijft deze laatste benadering als volgt:

'Onder politieke progressiviteit of politieke vooruitstrevendheid wordt hier verstaan een opvatting, gekenmerkt door het doel de in een samenleving bestaande ongelijkheid ten aanzien van de verdeling van een bepaalde waarde volgens een bepaald verdelingscriterium te verminderen'. (Hoogerwerf, z.j., p. 28)

Dit streven naar vermindering van 'de bestaande ongelijkheid' vindt verhoudingsgewijs weinig steun onder de leden van de protestantse kerken die Hoogerwerf in 1962 ondervroeg. Hij verklaart dit conservatisme deels uit de relatief hoge inkomensposities van de protestanten, en uit de relatief grote geslotenheid van het orthodoxe protestantisme. Het is bovendien niet ondenkbaar dat dit verschijnsel ook in stand gehouden wordt doordat progressieve protestanten eerder geneigd zijn onkerkelijk te worden. Als dat het geval is, zou dat verschijnsel alleen nog maar sterker geworden moeten zijn. Zoals hierboven is aangegeven, is vooral het aandeel van de hervormden in de bevolking sterk teruggelopen.

De constatering dat de leden van protestantse kerken verhoudingsgewijs conservatief zijn, was en is echter allerminst vanzelfsprekend. Men kan uiteraard altijd verwijzen naar Max Webers beroemde geschrift *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, waarin hij de stelling verdedigt dat er een innig verband is tussen 'protestantse ethiek' en 'kapitalistische geest'. Eén van de wezenlijke bestanddelen van het kapitalisme - de rationeel opgebouwde economische organisatie - zou niet tot bloei zijn gekomen zonder het arbeids-ethos van het protestantisme, dat arbeidzaamheid, beheersing en tucht aanprijst. Webers stelling is echter bepaald niet onomstreden. Bovendien heeft zijn stelling eerder betrekking op een *functie* van het protestantse arbeidsethos, dan dat deze iets zegt over de sociaal-economische of politieke opvattingen van protestanten (Banning, 1964, p. 106; Kuitert, 1985, p. 66). Alleen als men veronderstelt dat het protestantse arbeidsethos noodzakelijkerwijs leidt tot acceptatie van de bestaande ongelijkheid, volgt uit Webers stelling de conclusie dat juist protestanten afwijzend staan ten opzichte van progressieve denkbeelden.

Ook wanneer men kijkt naar de wijze waarop het protestantisme zich gedurende de afgelopen honderd jaar in de Nederlandse politiek heeft gemanifesteerd, komt men niet louter conservatisme tegen. De marxistische historici Jan en Annie Romein citeren met grote instemming de onvervalst anti-kapitalistische uitspraak van de grondlegger van de Anti revolutionaire Partij, Abraham Kuiper:

'De oligarchie der financieel en intellectueel bevoorrechte klasse heeft uitgediend. De massa is in gisting geraakt. Het sociaal belang is op de voorgrond getreden. En met dreigende taal en nog dreigender gebaren vraagt het gedrukte volk den liberalisten rekenschap af, waarom, indien dan het volk soeverein is, dat soevereine volk in zijn massale afmetingen nog langer door deze oligarchie moet worden vertreden'. (Romein en Romein, 1976, p. 756)

Dergelijke verwijzingen naar het 'uitdienen' van de 'bevoorrechte klasse', passen eerder in een progressieve benadering van maatschappelijke vraagstukken, dan in conservatieve of reactionaire visies. Niettemin hebben laatstgenoemde twee benaderingen veelal de overhand onder protestanten. Meer behoudende protestanten - voornamelijk Nederlands Hervormden - richtten in het begin van deze eeuw de CHU op om aan hun zorgen en wensen uitdrukking te geven. En ook Kuypers eigen partij der kleine luyden werd in de eerste helft van deze eeuw onder Colijn steeds behoudender. De erfenis van Colijn was er debet aan dat de ARP na de oorlog meer tijd nodig had dan de CHU om de verzorgingsstaat te aanvaarden (Lucardie, 1992, p. 36). Pas in de loop van de jaren zestig en zeventig ontwikkelt zich binnen de ARP een sterke vleugel die een progressief sociaal-economisch beleid voorstaat. Gelijkgezinde, vooral van de VU afkomstige hoogleraren als Alberda, Goudzwaard en Van Zuthem, spelen een belangrijke rol in het maatschappelijke debat. Sinds de drie grotere christelijke partijen in het CDA zijn opgegaan, is deze vleugel geleidelijk echter min of meer uit het beeld verdwenen.

Het politieke progressiviteitsgehalte van de protestanten in Nederland komt echter niet alleen in de protestants-christelijke partijen tot uitdrukking. In 1964, dus ongeveer ten tijde van het onderzoek van Hoogerwerf, bestond ruim 45% van de kiezers van de PvdA uit - zij het grotendeels onkerkelijke - protestanten (Lijphart, 1979, p. 41). Ook het domineesgehalte van het socialisme in Nederland is vanouds hoog. Van Doorn (1989, p. 114) heeft er op gewezen dat de eerste grote socialistische voorman, Domela Nieuwenhuis, een ex-predikant was en dat de eerste leider van de SDAP, Troelstra, bekende dominee te hebben willen worden. De grondlegger van de PvdA, Banning, was een dominee. Verder kwam Drees uit een orthodox-christelijk gezin en heeft Den Uyl steeds aangegeven hoezeer hij beïnvloed is geweest door zijn gereformeerde gezin, gereformeerde scholen en gereformeerde studentenvereniging. Ook het aandeel van calvinisten in Nieuw Links en de christelijke invloed in de Nederlandse vredesbeweging van de jaren zeventig en tachtig is volgens Van Doorn opmerkelijk.

Die kennelijk innige relatie tussen protestantisme en progressiviteit is ook andere waarnemers opgevallen. Zo betoogt Zahn dat het niet moeilijk is 'om de convergentie tussen de protestants-christelijke en de socialistische maat-

schappijkritiek aan de hand van de geschriften van calvinistische auteurs aan te tonen' (1989, p. 162). Ten aanzien van de ontwikkelingen van de Nederlandse samenleving is hij geneigd - met een parafrase van de eerder genoemde stelling van Max Weber - te spreken van de 'protestantse ethiek en de geest van het socialisme':

'De maatschappijvormers van de jaren zestig en zeventig [ ] deden niet denken aan de kooplieden, ze toonden overeenkomst met de predikanten en hun zendingsdrang. Sterker nog en zonder ironie of spot gezegd: zij waren échte predikers, en menigeen wilde met de beste bedoelingen de barricaden op in de strijd voor een leefbare wereld' (Zahn, 1989, p. 61).

Dit populaire beeld over de politieke ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig contrasteert sterk met Hoogerwerfs bevindingen uit 1962. Had Hoogerwerf het dan bij het verkeerde eind en registreerde hij slechts de naweeën van een burgerlijke cultuur waarin behoudzucht en rechtzinnigheid welhaast per definitie belangrijker zijn dan verzet tegen 'bestaande ongelijkheden'?

7.3 Progressiviteit

Alvorens te bezien in hoeverre de relatie tussen progressiviteit en protestantisme in Nederland is veranderd in de laatste jaren, is een nadere omschrijving van het begrip progressiviteit gewenst. Hoogerwerf kiest voor een definiëring waarin de vermindering van 'de in een samenleving bestaande ongelijkheid' centraal staat. Dit streven naar nivellering wordt niet alleen uitgedrukt in termen als progressief of vooruitstrevend, maar ook in het begrip links in de politiek. In het moderne politicologische onderzoek - niet alleen in Nederland maar ook internationaal - is de tegenstelling tussen links en rechts een welhaast vanzelfsprekend synoniem geworden voor de tegenstelling tussen progressief en conservatief. Niettemin zullen wij dit voorbeeld hier niet volgen. Het grootste probleem met de links-rechts dimensie is dat deze - ondanks alle beweringen van het tegendeel - nog steeds geen één-dimensionale betekenis heeft (Fuchs en Klingemann, 1989).

De dubbelzinnigheid van de begrippen links en rechts in de Nederlandse politiek kan eenvoudig worden geïllustreerd. In een recent onderzoek is leden van de Tweede Kamer gevraagd naar hun interpretatie van de begrippen links en rechts. Verreweg het grootste deel van de kamerleden blijkt links te associëren met het nastreven van gelijkheid, inkomensnivellering, verandingsgezindheid en progressiviteit, en rechts met conservatisme, handhaving van ongelijkheid en het vrije-marktbeginsel. Opmerkelijk is echter dat een niet onaanzienlijk deel van de kamerleden - vooral van CDA en VVD - aangeeft niet uit de voeten te kunnen met de begrippen links en rechts. Zoals een VVD-Kamerlid opmerkt:

'Als je kijkt naar onze opvattingen over abortus, euthanasie, over immateriële zaken, dan zijn wij in traditionele zin links. Als je het hebt over financiële zaken, sociaal-economisch beleid,

dan zijn wij in traditionele zin rechts. Als je kijkt naar een PvdA die opeens geweldig hoge prioriteit geeft aan criminaliteitsbestrijding, is die dan rechts? Ik kan er niet mee overweg'. (Hillebrand en Meulman, 1992, p. 103)

Dit citaat geeft een vrijwel perfecte illustratie van de verschillende betekenissen die voor de begrippen links en rechts in het politieke debat worden gebruikt, en daarmee ook van de verwarring die het gebruik ervan veroorzaakt. De drie verschillende dimensies die hier naar voren komen, hebben respectievelijk betrekking op sociaal-economische tegenstellingen, immateriële vraagstukken die vanouds tot tegenstellingen tussen confessioneel en niet-confessioneel hebben geleid, en het terrein van de openbare orde. Aan alle drie de betekenissen van links en rechts worden even gemakkelijk de labels progressief en conservatief opgehangen, maar daarmee wordt de inhoudelijke spraakverwarring niet minder.

Hoogerwerf valt niet ten prooi aan deze begripsverwarring omdat hij de begrippen progressief en conservatief ondubbelzinnig definieert (zie hierboven) en deze vervolgens voornamelijk in sociaal-economische termen operationaliseert. Wij zullen hem hierin slechts ten dele volgen omdat het politieke debat in Nederland en de mogelijke veranderingen in politieke opvattingen gedurende de dertig jaren die zijn verstreken sinds Hoogerwerf zijn studie publiceerde, betrekking hebben op alle drie genoemde betekenissen. Dat betekent dat wij naast de omschrijving van het begrip progressiviteit zoals door Hoogerwerf gegeven, nog twee andere invullingen in onze analyses zullen betrekken.

Het is in Nederland vooral de verdienste van Middendorp geweest dat hij er in geslaagd is meerdere dimensies van de tegenstelling progressief-conservatief te operationaliseren en op grond daarvan, deels in samenwerking met het Sociaal en Cultureel Planbureau, longitudinaal onderzoek te doen. Hij beredeneert dat er op theoretisch niveau weliswaar sprake is van *één* tegenstelling progressief-conservatief, maar dat er aan deze tegenstelling twee verschillende waarden ten grondslag liggen - vrijheid en gelijkheid - die ieder op een verschillend domein van maatschappelijke tegenstellingen betrekking hebben. Gelijkheid heeft voornamelijk betrekking op het domein van de sociaal-economische tegenstellingen, en leidt tot de dimensie van progressiviteit-conservatisme zoals deze ook door Hoogerwerf benoemd wordt. Middendorp noemt dit de links-rechts dimensie. Daarnaast onderscheidt hij echter een tweede dimensie die afgeleid is van het principe van de vrijheid en die betrekking heeft op politiek-culturele opvattingen. Dit noemt hij de libertarisme-autoritarisme dimensie. Hierbinnen kunnen twee subdimensies worden onderscheiden. In de eerste plaats een dimensie die sterk aanleunt tegen de scheidslijn godsdienstig/niet-godsdienstig, en betrekking heeft op opvattingen over zaken als de positie van het gezin in de samenleving, seksualiteit, abortus en euthanasie. De tweede subdimensie verwijst naar de vrijheid van meningsuiting en de aanvaardbaarheid van verschillende actievormen om politieke opvattingen naar voren te brengen (Middendorp, 1991, pp. 107-11).

In de drie volgende subparagrafen zullen we ingaan op de ontwikkeling van de politieke opvattingen in Nederland in de afgelopen decennia met betrekking

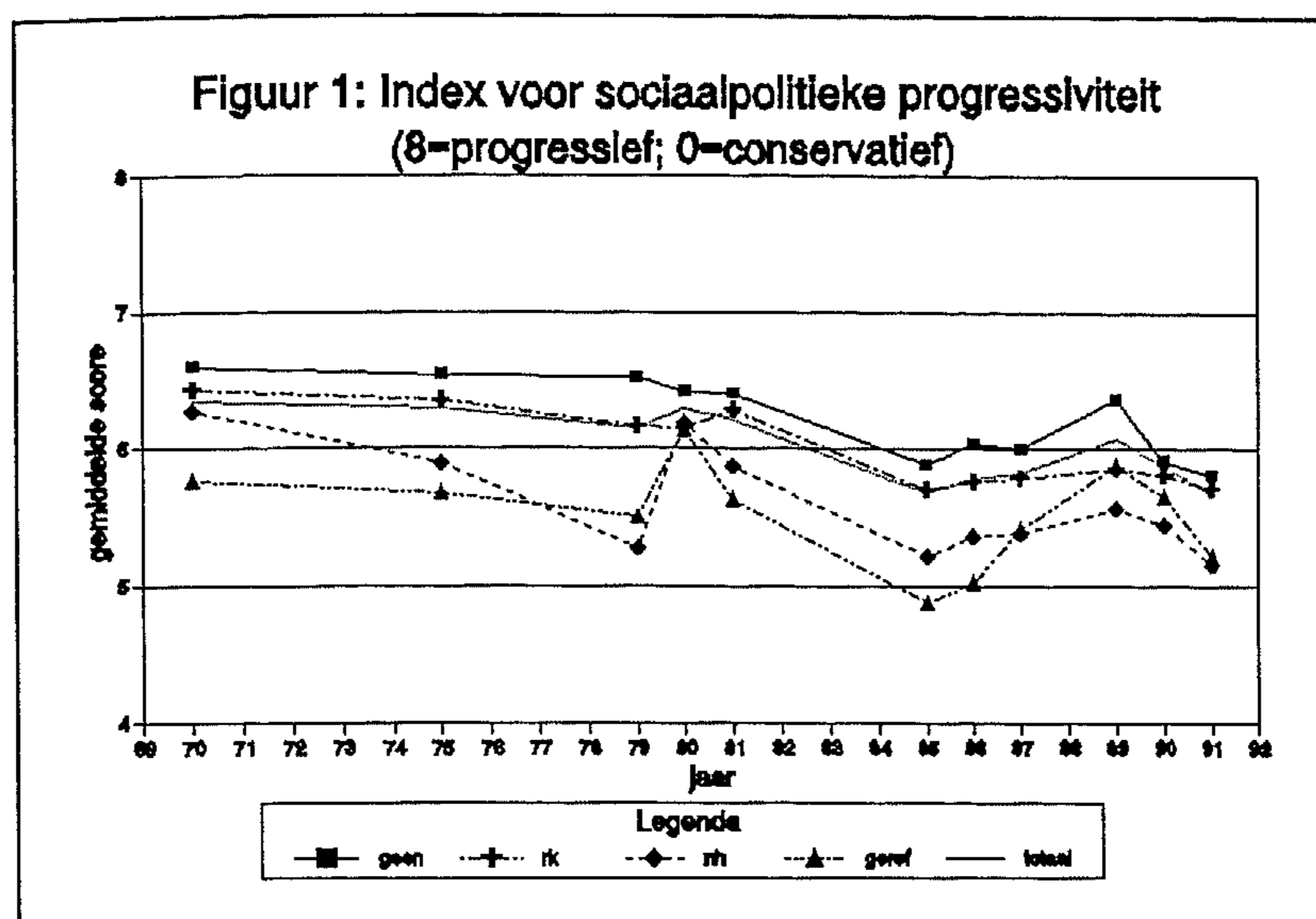
tot deze drie dimensies, waarbij telkens afzonderlijk aandacht wordt besteed aan de positie van de protestanten in vergelijking met andere groeperingen. Als eerste onderwerp kiezen we de invulling van progressiviteit in termen van gelijkheid en solidariteit. Deze afbakening komt grotendeels overeen met Hoogerwerfs omschrijving van het begrip en met de eerste dimensie van Middendorp en heeft vooral betrekking op sociaal-economische zaken. Vervolgens bezien we de veranderingen in progressiviteit in termen van vrijheid en tolerantie. Deze omschrijving vertoont grote gelijkenis met de volgende dimensie die Middendorp heeft benoemd. Ten slotte wordt progressiviteit hier opgevat in termen van verzet en participatie zoals ook Middendorp dat in feite doet met de operationalisatie van zijn laatste dimensie.

Gelijkheid en solidariteit

In Hoogerwerfs omschrijving van het begrip progressiviteit staat het streven naar vermindering van maatschappelijke verschillen centraal. Sociaalpolitieke progressiviteit - of het complement daarvan, sociaalpolitiek conservatisme - wordt door Hoogerwerf gemeten met behulp van wat hij de 'index voor sociaalpolitieke progressiviteit' noemt. Deze is opgebouwd uit de antwoorden op vier uitspraken die betrekking hebben op de vermindering van inkomensverschillen, de verkleining van verschillen in bezit, het vergroten van de medezeggenschap van werknemers en het uitbreiden van de ontwikkelingshulp.⁴ Longitudinale gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau stellen ons in staat om een schaal te maken die als functioneel equivalent kan worden beschouwd van Hoogerwerfs operationalisatie.⁵ Daarmee kunnen we de ontwikkelingen van de steun voor progressieve denkbeelden als een streven naar nivellering in de tijd volgen.

In figuur 1 is de ontwikkeling van de gemiddelde score op deze index weergegeven. De gehele schaal heeft een bereik van 0 tot 8 en een hoge score wijst op grotere steun voor progressieve denkbeelden. Daarbij is verder een uitsplitsing gemaakt naar dezelfde subgroepen die ook door Hoogerwerf werden onderscheiden, zodat het mogelijk is de ontwikkeling in opvattingen voor katholieken, hervormden, gereformeerden en niet-kerkelijken afzonderlijk weer te geven. Bij bestudering van de gegevens in deze figuur springen twee zaken onmiddellijk in het oog. In de eerste plaats is het duidelijk dat er zich vanaf het begin van de jaren zeventig een zekere verschuiving in conservatieve richting heeft voorgedaan. De steun voor de verdere uitbouw van een meer egalitaire samenleving is in de loop van de jaren enigszins geërodeerd.⁶ Die ontwikkeling doet zich bij alle onderscheiden groepen voor, zij het dat de ontwikkeling enige fluctuaties vertoont. Het is echter duidelijk dat de gemiddelde score op deze index bij alle groepen in de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig lager is dan in de jaren zeventig.

Het tweede opmerkelijke feit is dat het patroon van verschillen tussen de groepen dat Hoogerwerf in het begin van de jaren zestig aantrof, in de loop van de jaren nauwelijks of niet is veranderd. In alle jaren vormen de niet-kerkelijken de meest progressieve groep, gevolgd door de katholieken. De protestanten vormen duidelijk de meest conservatieve groep, waarbij de

gereformeerden in de jaren zeventig conservatiever blijken te zijn dan de hervormden. In de loop van de jaren tachtig wisselen deze twee groeperingen echter van plaats, zij het dat de verschillen uiteindelijk minimaal zijn.

Hoogerwerfs bevindingen over de relatie tussen protestantisme en progressiviteit hebben hun geldigheid dus niet verloren in een periode van deconfessionalisering, ontkerkelijking en ontzuiling indien we de termen progressief en conservatief opvatten in termen van gelijkheid en solidariteit. Maar dat wil nog niet zeggen dat deze conclusie ook geldt voor de andere hierboven onderscheiden dimensies van de tegenstelling progressief-conservatief.

Vrijheid en tolerantie

Dat het onderscheid tussen verschillende dimensies van de tegenstelling progressief-conservatief relevant is voor de studie van politieke veranderingen is overtuigend aangetoond door Middendorp. In zijn uitvoerige onderzoek naar veranderingen in de politieke opvattingen in Nederland, laat hij zien dat de trend in conservatieve richting op sociaal-economisch terrein haaks staat op de ontwikkeling op de dimensie libertarisme-autoritarisme (Middendorp, 1991, p. 148). Terwijl de ontwikkeling op de - sociaaleconomisch gedefinieerde - links-rechts dimensie een vrijwel lineair patroon in conservatieve richting laat zien, gaat de ontwikkeling op de andere dimensie na het midden van de jaren zeventig precies de andere kant op. De groeiende weerstand tegen de verzorgingsstaat, tegen overheidsingrijpen en vooral tegen stijgende overheidsuitgaven, wijst op een trend in conservatieve richting zoals die hier ook in de vorige subparagraaf naar voren is gekomen. Tegelijkertijd registreert Middendorp echter in cultureel opzicht toenemende steun voor libertaire denkbeelden en individualisering, en een afkeer van traditionele waarden, conformisme en intolerantie (Middendorp, 1991, p. 149).

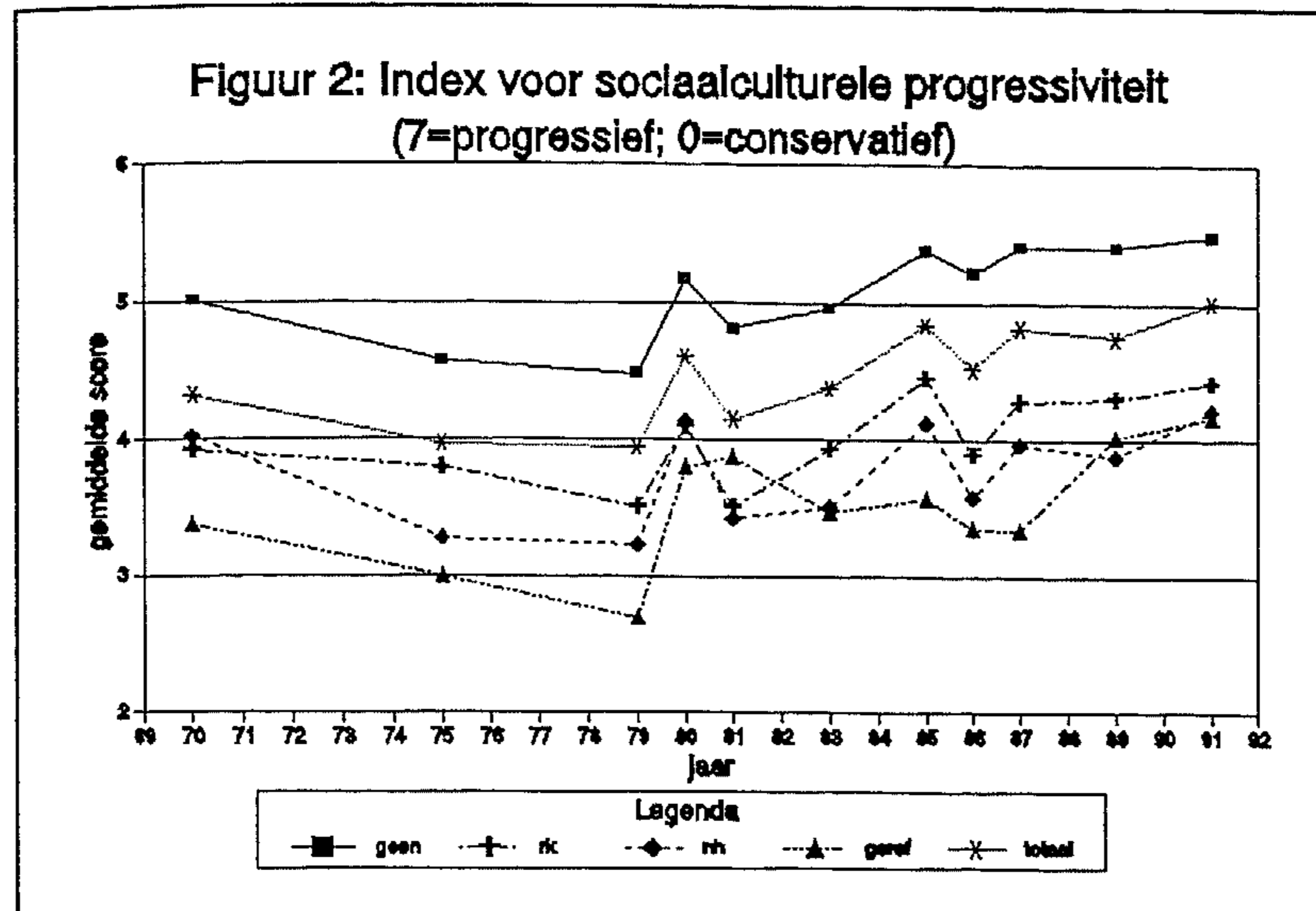
De relevantie van dit onderscheid tussen sociaalpolitieke en sociaalculturele progressiviteit, is inmiddels - niet alleen in Nederland - afdoende bewezen. Zo stelt Inglehart (1990, p. 7) in het begin van zijn boek over culturele veranderingen:

'During the 1980s, the mass media frequently asserted that politics had shifted toward conservatism. The idea is at best half true, and obscures the more complex changes that actually are taking place. Both in the United States and in other advanced industrial societies, the younger and better-educated segments of the population might be described as socially liberal and economically conservative'.

In deze subparagraaf zullen we bezien in hoeverre de ontwikkeling in progressiviteit in deze tweede betekenis van het begrip, in de laatste decennia onder protestanten het algemene patroon dan wel een afwijkend patroon vormt. De door Middendorp waargenomen trend in de richting van meer libertaire opvattingen heeft grotendeels betrekking op sociaalculturele opvattingen (abortus, euthanasie, seksualiteit, de betekenis van het gezin). Deze onderwerpen liggen zo dicht tegen religieuze opvattingen aan dat het nog al voor de hand ligt dat protestanten, maar ook katholieken hier meer conservatieve opvattingen hebben dan onkerkelijken. Juist om die reden is een longitudinale analyse gewenst om na te gaan of ook protestanten en katholieken de algemene ontwikkeling in libertaire richting volgen ondanks hun meer conservatieve standpunten.

Voor de registratie van de mate van progressiviteit in sociaalculturele termen, hebben we een index geconstrueerd op basis van de opvattingen over de vrijheid tot demonstreren, kritiek op het koningshuis, staken, dienstweigeren, gebouwen bezetten, publiceren en de vrijheid om te verkondigen wat men wil.⁷ De score op deze schaal loopt van 0 tot 7 en ook hier betekent een hoge score een grotere mate van steun voor progressieve denkbeelden. In figuur 2 zijn de gemiddelde scores voor de verschillende subgroepen weergegeven. Duidelijk is dat de toenemende progressiviteit beperkt is tot de jaren tachtig. In de jaren zeventig is er zelfs onder alle groepen een verschuiving in meer conservatieve richting waarneembaar en deze verminderde steun voor progressieve denkbeelden in termen van vrijheid en tolerantie is pas in de loop van de jaren tachtig geneutraliseerd.

De gegevens in figuur 2 over de algemene ontwikkelingen in de laatste decennia zijn geheel in overeenstemming met de bevindingen van andere onderzoekers zoals Middendorp. De gegevens zijn echter ook geheel in overeenstemming met Hoogerwerfs conclusie uit het begin van de jaren zestig. Ook als we progressiviteit en conservatisme opvatten in termen van vrijheid en tolerantie blijkt dat gereformeerden en hervormden de meest conservatieve opvattingen hebben. Deze groepen volgen weliswaar het algemene beeld van toenemende steun voor libertaire denkbeelden, maar hun relatieve positie is sinds Hoogerwerfs onderzoek ook in dit opzicht niet veranderd.

Verzet en participatie

De derde interpretatie van de begrippen progressiviteit en conservatisme heeft betrekking op politieke vrijheden. Tot de meest opvallende politieke veranderingen van de afgelopen decennia behoort het verschijnsel dat het klassieke repertoire van algemeen geaccepteerde politieke vrijheden de laatste jaren is uitgebreid met betrekkelijk nieuwe vormen van politiek gedrag.

Ook al worden 'de jaren zestig' vaak in overdreven mate geromantiseerd als een radicale breuk met het verleden, feit is dat vanaf het einde van de jaren zestig diverse vormen van politieke actie min of meer vanzelfsprekend zijn geworden die in elk geval in de daaraan voorafgaande naoorlogse periode hoogst ongebruikelijk waren. Nog in 1964 kon Daalder (1974, p. 9) de houding van veel Nederlanders ten opzichte van de politiek typeren als 'een van scepsis en lijdelijkheid'. Slechts enkele jaren later leek het politieke landschap volledig te zijn veranderd. Steeds meer groepen namen hun toevlucht tot acties die uiteenliepen van vriendelijke vormen zoals handtekeningenacties en demonstraties, tot minder vriendelijke vormen zoals de bezetting van universiteiten, bedrijven en musea, het kraken van leegstaande huizen en panden, en de organisatie van wilde stakingen. Politieke acties hadden ten dele een incidenteel karakter, maar werden geleidelijk ook de politieke uitdrukking van de zogeheten nieuwe sociale bewegingen - politieke bewegingen die zich meestal concentreerden op één politiek strijdpunt. Zo wist de vredesbeweging in het begin van de jaren tachtig bij enkele historische demonstraties tegen de plaatsing van kruisraketten honderdduizenden mensen te mobiliseren. Daarnaast worden bijvoorbeeld ook de milieubeweging en de vrouwenbeweging tot de nieuwe sociale bewegingen gerekend.

Deze uitbreiding van het actierepertoire van de burger was bepaald geen uniek Nederlands verschijnsel. Overal in de Westerse wereld deed zich een

vrijwel identieke ontwikkeling voor. Voor een verklaring van deze verschijnselen, ligt het dan ook voor de hand te zoeken naar de gemeenschappelijke kenmerken van deze samenlevingen. De meest bekende theorie is die van Inglehart (1977, 1990). Hij zoekt de verklaring voor de uitbreiding van het repertoire van politieke actievormen in een verandering van de politieke cultuur. De ontwikkeling van de moderne industriële samenleving heeft er toe geleid dat er geleidelijk een generatie is opgegroeid die vooral materiële welvaart als een vanzelfsprekende verworvenheid is gaan beschouwen en die daardoor zijn energie op 'hogere' behoeften kan richten. Tot die hogere behoeften behoort de wens zelf mede vorm te geven aan de maatschappelijke omstandigheden die van invloed zijn op de kwaliteit van het leven. Een belangrijk kanaal om die omstandigheden te beïnvloeden is dat van de politieke besluitvorming. De ontwikkeling naar een moderne industriële samenleving gaat tegelijkertijd gepaard met een 'cognitieve mobilisatie'. Vooral door de stijging van het opleidingsniveau groeit er niet alleen een generatie op met een ander waardepatroon, maar ook met grotere vaardigheden om zich al dan niet in groepsverband politiek te manifesteren.

De toenemende acceptatie van allerlei vormen van onconventionele participatie en protest, vormt een derde interpretatie van het begrip progressiviteit. In die benadering staan politieke vrijheden centraal voorzover het de activiteiten van individuele burgers betreft. Van belang is dat mensen zelf bepalen welke vormen van politieke participatie ze kiezen om hun wensen en verlangens naar voren te brengen. Participatie is daarmee tevens een doel op zichzelf: het is een middel voor de zelfstandige, geëmancipeerde burger om zich te ontplooiën.

Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat deze variant van progressiviteit vooral in Nederland populair is sinds het begin van de jaren zeventig (vgl. Barnes, Kaase et al., 1979; Jennings, Van Deth et al., 1989). Vergeleken met andere landen levert Nederland een duidelijk afwijkend beeld op. Dat geldt echter niet het feitelijk niveau van niet-conventioneel gedrag, of protestgedrag zoals het ook wel wordt genoemd. Integendeel, dit is verhoudingsgewijs laag. Nederland scoort echter veruit het hoogst wanneer het gaat om de sympathie ten aanzien van protestgedrag, voorzover deze tot uitdrukking komt in de goedkeuring van protestgedrag en de neiging om daar eventueel aan deel te nemen. Bovendien was er in tegenstelling tot de andere betrokken landen in Nederland nauwelijks steun te vinden voor verschillende maatregelen die de overheid kan nemen ter onderdrukking van protestgedrag (Barnes en Kaase, 1979, pp. 57-96; Thomassen en Van Deth 1989, p. 71).⁸ Hier is aan de orde in hoeverre de uitzonderlijk grote steun voor vormen van niet-conventioneel politiek gedrag in Nederland een relatie heeft met het in wezen protestantse karakter van Nederland en in hoeverre er ook in dit opzicht een rechtstreeks verband is tussen protestantisme en progressiviteit.

Zahn meent dat dit verband inderdaad bestaat. In zijn prikkelende 'visie op Nederland en de Nederlanders' zoekt hij de verklaring voor de protestgeneigdheid van de Nederlanders ver terug in de geschiedenis. De geschiedenis van de Nederlandse natie, zo stelt Zahn (1989, p. 30):

'begint met wereldschokkende protestbewegingen, met verzet tegen wereldlijk en geestelijk gezag, met geloofsstrijd waarbij het nooit alleen om het geloof ging. [ ] Niet de identificatie met de macht (zoals in Duitsland), maar de identificatie met het verzet hiertegen staat aan het begin van de vaderlandse geschiedenis'.

Volgens Zahn was het Nederlandse protestantisme van meet af aan een progressieve kracht dat de eenheid van de natie smeedde met burgerlijke vrijheden (1989, p. 32).

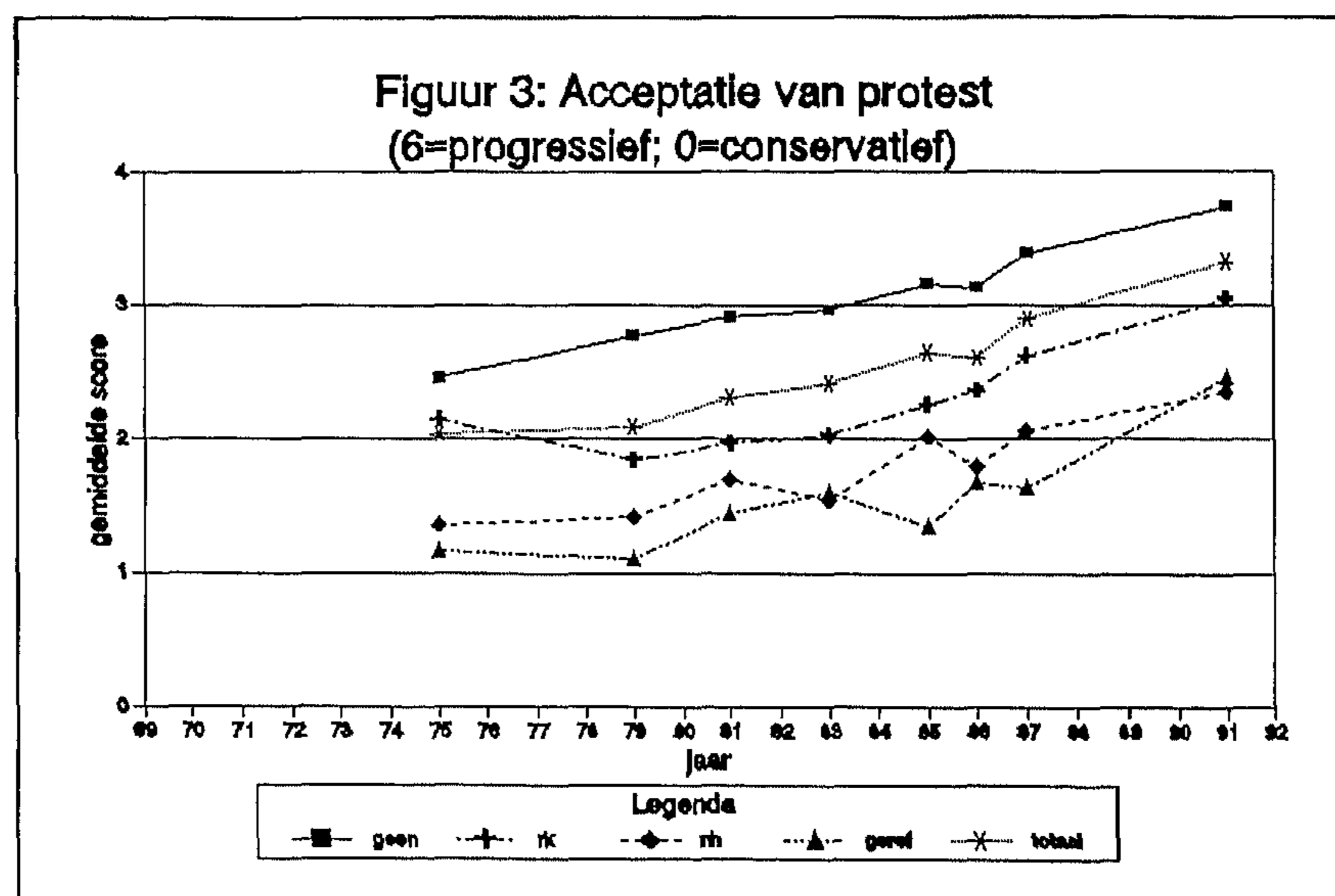
Ook in meer directe zin lijkt een relatie tussen protestantisme en protestgedrag aanwijsbaar. Gemeten aan de aantallen mensen die zij op de been wist te brengen, was de vredesbeweging in het begin van de jaren tachtig de meest succesvolle nieuwe sociale beweging. In 1981 demonstreerden 400.000 mensen in Amsterdam tegen de plaatsing van kruisraketten. Twee jaar later in Den Haag waren er dat niet minder dan 550.000, terwijl het volkspetionnement in 1985 3,75 miljoen handtekeningen wist te verzamelen. Binnen de vredesbeweging speelde het overwegend protestantse IKV - waarvan Hoogerwerfs opvolger aan de V.U., J. van Putten, korte tijd voorzitter was - een hoofdrol. Toch zou de conclusie dat het protestantisme de drijvende kracht was achter de - relatief gezien - overmatig grote steun voor niet-conventioneel politiek gedrag wat al te simpel zijn. De wijze waarop de vredesbeweging zich heeft gemanifesteerd heeft vooral in protestants-christelijke kringen geleid tot een fundamenteel debat over de relatie tussen geloof en politiek en over de grenzen van burgerlijke ongehoorzaamheid in een democratische rechtsstaat. Het kan geen toeval zijn dat twee van de fraaiste boeken over de relatie tussen geloof en politiek (Kuitert, 1985) en burgerlijke ongehoorzaamheid (Manenschijn, 1984) niet door politicologen maar door theologen van de V.U. werden geschreven.

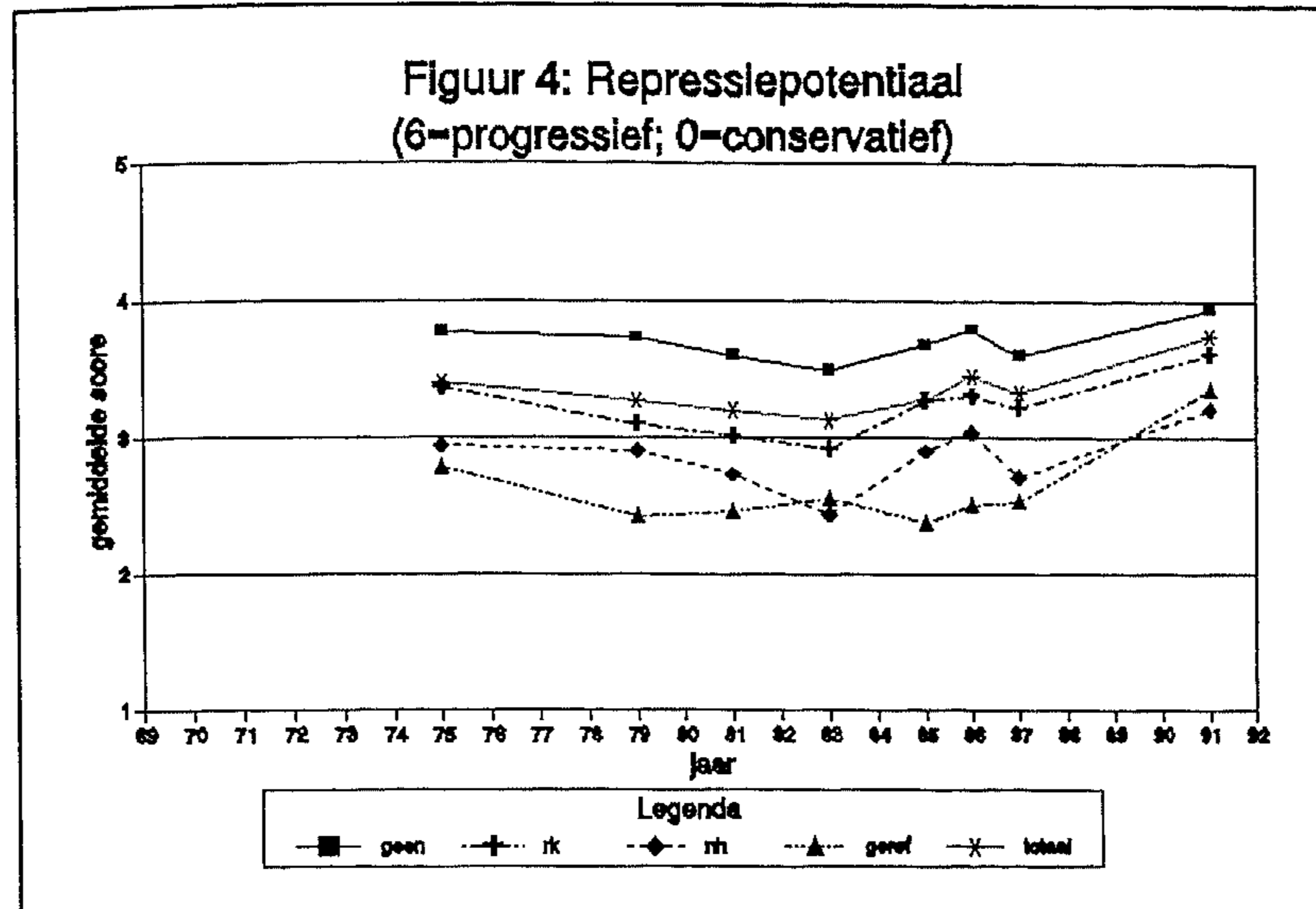
Het feit dat onder de voortrekkers van de vredesbeweging protestanten zo opvallend aanwezig waren, wil dan ook nog niet zeggen dat de vredesbeweging op de sympathie van brede lagen van de protestantse bevolking kon rekenen. Onderzoek naar de aanhang van verschillende nieuwe sociale bewegingen heeft uitgewezen dat in tegenstelling tot andere bewegingen de harde kern van de vredesbeweging een veel sterkere band had met de kerken dan de grote groep van sympathisanten. De brede aanhang van de vredesbeweging heeft hetzelfde waardepatroon als de aanhangers van andere nieuwe sociale bewegingen: links in sociaal-economisch opzicht en libertair ten aanzien van immateriële zaken (Kriesi en Van Praag jr., 1987; Kriesi, 1989).

De vraag is nu of de derde interpretatie van progressiviteit in termen van politieke vrijheden, Hoogerwerfs conclusie over de relatie tussen protestantisme en progressiviteit eveneens bevestigt. Met andere woorden: zijn protestanten in het algemeen minder geneigd onconventionele vormen van politieke participatie te accepteren dan anderen? Voor het beantwoorden van die vraag gebruiken wij twee instrumenten. De eerste betreft een registratie van de mate waarin mensen vormen van politiek protest goedkeuren (demonstraties, bezettingen, stakingen).⁹ Deze schaal loopt van 0 tot 6 en een hoge score betekent dat men positief staat ten opzichte van politiek protest. Een tweede instrument heeft betrekking op de maatregelen die de overheid zou moeten

nemen tegen deelnemers aan allerlei vormen van onconventionele actie (arrestatie, ontslag, ontruiming).¹⁰ Ook deze schaal loopt van 0 tot 6 en een hoge score verwijst naar het afwijzen van overheidsoptreden tegen deelnemers aan politieke acties.

In de figuren 3 en 4 zijn de veranderingen in de gemiddelde scores voor de verschillende bevolkingsgroepen weergegeven. Uit figuur 3 blijkt dat de acceptatie van protest de laatste jaren sterk is gegroeid onder alle delen van de bevolking. De meeste - en stijgende - steun voor protestgedrag is te vinden bij de categorie niet-kerkelijken. Ook hier weer zien we dat de meest conservatieve opvattingen bij de twee protestantse groeperingen zijn te vinden, waarbij de gereformeerden over het algemeen gemiddeld een iets afwijzender houding aannemen dan de hervormden. Eenzelfde patroon zien we in figuur 4, waar de ontwikkeling van het repressiepotentieel in beeld is gebracht. Ook hier zien we dat de minste steun voor progressieve denkbeelden is te vinden bij de gereformeerden, op de voet gevolgd door de hervormden. Van een algemene trend in progressieve richting is echter geen sprake. Na een geringe daling van het repressiepotentieel in de jaren zeventig, lijkt er op het einde van de jaren tachtig weer een verschuiving naar meer tolerantie plaats te vinden. Gereformeerden en hervormden vormen echter vrijwel altijd de categorieën met de meeste aanhang voor overheidsoptreden tegen deelnemers aan vormen van politiek protest.

Ondanks de vooraanstaande rol van protestanten in verschillende protestbewegingen in de laatste decennia, is er dus geen sprake van een meer progressieve opstelling van het protestantse deel van de bevolking als we progressiviteit interpreteren in termen van protest en participatie. Hoogerwerfs conclusie heeft dus ook op dit terrein niets aan geldigheid verloren. Protestanten hebben meer conservatieve denkbeelden over politieke vrijheden dan andere delen van de bevolking en in die verschillen is de laatste decennia geen verandering opgetreden.

7.4 Conclusie

Dertig jaar geleden constateerde Hoogerwerf dat protestanten minder progressief zijn dan anderen. Hij baseerde die conclusie op een onderzoek in Delft in een tijd dat de empirische politicologie nog in de kinderschoenen stond. Zijn bevindingen hebben echter nog niets aan geldigheid ingeboet. In de drie decennia die zijn verstreken sinds Hoogerwerfs studie, is de relatieve positie van protestanten ongewijzigd gebleven. Dat geldt niet alleen voor een interpretatie van progressiviteit in termen van gelijkheid en solidariteit - zoals Hoogerwerf deed - maar ook voor interpretaties van progressiviteit die zijn gebaseerd op de begrippen vrijheid en tolerantie en op de begrippen verzet en participatie. Daaruit blijkt dat Hoogerwerf in een vroeg stadium met beperkte middelen een belangrijk kenmerk van de Nederlandse cultuur wist te registreren. De relevantie van Hoogerwerfs bevindingen is de laatste decennia niet in gevaar gekomen door veranderingen in de relatie tussen protestantisme en progressiviteit. Wanneer we bezien in hoeverre de resultaten van Hoogerwerfs onderzoek in de periode na 1962 nog steeds geldig zijn, moeten we ons echter

wel realiseren dat de relatie tussen protestantisme en progressiviteit op een steeds kleinere groep van de bevolking betrekking heeft. Daardoor krijgt zijn conclusie in de jaren negentig een andere betekenis dan in het begin van de jaren zestig.

Literatuur

- Andeweg, R.B., *Dutch voters adrift. On explanations of electoral change (1963-1977)*, Leiden, 1982.
- Banning, W., *Hedendaagse sociale bewegingen*, Deventer, 1964.
- Barnes, S., M. Kaase et al., *Political action. Mass participation in five Western democracies*, London, 1979.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch zakboek 1979*, 's-Gravenhage, 1979.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistisch jaarboek 1993*, 's-Gravenhage, 1993.
- Daalder, H., *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Assen, 1974.
- Deth, J.W. van, en R. Horstman, *Dutch parliamentary election studies data source book 1971-1986*, Amsterdam, 1989.
- Fuchs, D. en H.-D. Klingemann, The left-right schema, in: Jennings, M. Kent, J.W. van Deth et al., *Continuities in political action. A longitudinal study of political orientations in three Western Democracies*, Berlin/New York, 1989.
- Hillebrand, R. en J. Meulman, Afstand en nabijheid: verhoudingen in de Tweede Kamer, in: J.J.A. Thomassen, M.P.C.M. van Schendelen en M.L. Zielonka-Goei (red.), *De geachte afgevaardigde...hoe kamerleden denken over het Nederlandse parlement*, Muidenberg, 1992.
- Hoogerwerf, A., *Protestantisme en progressiviteit. Een politicologisch onderzoek naar opvattingen van Nederlandse protestanten over verandering en gelijkheid*, Meppel, (z.j.).
- Inglehart, R., *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*, Princeton, 1977.
- Inglehart, R., *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton, 1990.
- Jagodzinski, W. en K. Dobbelaere, Church involvement in transition, in: J.W. van Deth (ed.), *The impact of values*, Strasbourg, 1993, te verschijnen.
- Jennings, M. Kent, J.W. van Deth et al., *Continuities in political action. A longitudinal study of political orientations in three Western Democracies*, Berlin/New York, 1989.
- Kaase, M. en F. Neidhart, *Politische Gewalt und Repression. Ergebnisse von Bevölkerungsumfragen*, Berlin, 1990.
- Kriesi, H.-P., The mobilization potential of the new social movements in the Netherlands in 1986 and 1987: its structural and cultural basis, in: H.B.G. Ganzeboom en H. Flap (eds.), *New Social Movements and value change*, Amsterdam, 1989.
- Kriesi, H.-P. en Ph. van Praag, Old and new politics: the Dutch peace movement and the traditional political organizations, In: *European Journal for Political Research*, pp. 319-346, 1987.

- Kuitert, H.M., *Alles is politiek maar politiek is niet alles*, Baarn, 1985.
- Lucardie, P., *Nederland stromenland, een geschiedenis van de politieke stromingen*, Assen/Maastricht, 1992.
- Lijphart, A., *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, derde druk, Amsterdam, 1979.
- Manenschijn, *Burgerlijke ongehoorzaamheid*, Baarn, 1984.
- Middendorp, C.P., 'Rechtser, maar minder traditioneel', In: *Intermediair*, 24 juni 1988.
- Middendorp, C.P., *Ideology in Dutch politics. The democratic system reconsidered*, Assen/Maastricht, 1991.
- Romein, J. en A., *Erflaters van onze beschaving, Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, Amsterdam, 1976.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, *Sociaal en Cultureel Rapport 1988*, Rijswijk, 1988.
- Thomassen, J.J.A. en J.W. van Deth, 'How new is Dutch politics', in: H. Daalder en G.A. Irwin (eds.) *Politics in the Netherlands. How much change?* London, pp. 42-60, 1989.
- Thomassen, J.J.A., Attitudes towards democracy, in: D. Fuchs en H-D. Klingemann, *Citizens and their State*, te verschijnen.
- Zahn, E., *Regenten, rebellen en reformatoren: een visie op Nederland en de Nederlanders*, Amsterdam, 1989.

Noten

De auteurs zijn Raymond Horstman erkentelijk voor zijn assistentie bij de analyse van de gebruikte data.

1. Zie voor een recent overzicht van de verschillende interpretaties van dit proces Jagodzinski en Dobbelaere (1993).
2. Zie voor de cijfers uit 1960 CBS (1979: 66); en voor 1991 CBS (1993: 47).
3. Gegevens ontleend aan de diverse Nationale Kiezersonderzoeken (zie Van Deth en Horstman 1989: 163).
4. Zie voor de precieze formulering van de vragen: Hoogerwerf z.j.: 144.
5. De voor deze index gebruikte vragen zijn VAR165, VAR166, VAR167 en VAR342 van het cumulatieve bestand 'Culturele veranderingen in Nederland' (SCP). De vier items vormen in iedere studie een acceptabele Mokkenschaal (coëfficiënt H variërend tussen .35 en .47).
6. Voor gelijksoortige analyses en conclusies vergelijk Middendorp (1988) en SCP (1988: 363).
7. De voor deze index gebruikte vragen zijn VAR179 tot en met VAR185 van het cumulatieve bestand 'Culturele veranderingen in Nederland' (SCP). De zeven items vormen in iedere studie een goede Mokkenschaal (coëfficiënt H variërend tussen .40 en .58).
8. Dit gold althans in 1974. Op het eind van de jaren tachtig was, mogelijk in reactie op de gevolgen van de tolerante houding van de overheid, het klimaat echter volledig omgeslagen. Met uitzondering van Denemarken was de steun voor repressieve maatregelen van de overheid in geen van de EG-landen zo hoog als in Nederland (Kaase en Neidhardt, 1990).

-
9. De voor deze index gebruikte vragen zijn VAR409, VAR411 en VAR413 van het cumulatieve bestand 'Culturele veranderingen in Nederland' (SCP). De drie items vormen in iedere studie een acceptabele Mokkenschaal (coëfficiënt H variërend tussen .33 en .42).
  10. De voor deze index gebruikte vragen zijn VAR410, VAR412 en VAR414 van het cumulatieve bestand 'Culturele veranderingen in Nederland' (SCP). De vijf items vormen in iedere studie een acceptabele Mokkenschaal (coëfficiënt H variërend tussen .32 en .42).